

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT RƏSSAMLIQ AKADEMİYASI

Əyazması hüququnda

DÜRDANƏ MÜRVƏT QIZI QƏDİROVA

**AZƏRBAYCAN NAMAZLIQ XALÇALARININ
BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 6218.01 – Dekorativ–tətbiqi sənət

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlər” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Kübra Muxtar qızı Əliyeva**
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər: **Sevil Yusif qızı Sadıxova**
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent

Xədicə Vəli qızı Əsədova
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı**

Müdafiə **“30” yanvar 2014-cü il saat 14.00** Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası nəzdində təşkil olunmuş FD.02.191 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1029, Bakı, H.Əliyev prospekti 26, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “30” dekabr 2013-cü ildə göndərilmişdir.

FD.02.191 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, sənətşünaslıq üzrə
fəlsəfə doktoru

X.Z.Əsgərova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

VII–X əsrlərdə, ərəb xilafətinin hökmranlığı dövründə Azərbaycanda xalça istehsalı xeyli inkişaf etmişdir. Azərbaycanda İslam dininin yayılması bu dinin ibadət qayda-qanunlarından irəli gələn namazlıq xalçaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Namazlıq xalçalarının yaranması və inkişafı Azərbaycanda artıq mövcud olan ümumi xalçaçılıq sənətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və xalçaçılıq məktəblərinin tərkibində müstəqil bir janr kimi təşəkkül tapır. Beləliklə, ayrı-ayrı regionlarda, xalçaçılıq məntəqələrində ənənəvi kompozisiyalar əsasında namazlıq xalçaları yaradılır. Namazlıq xalça toxucuları regionlara və məntəqələrə xas olan kompozisiyaların tipoloji xüsusiyyətlərini saxlamaq şərti ilə onları mehrabi kompozisiyalara çevirmişlər. Namazlıq xalçalarının əsas kompozisiya xüsusiyyətlərini mehrab tağının forması, onun dekoru, ara sahə ilə haşiyə sisteminin nisbəti və ahəngi təşkil edir.

Namazlıq xalçalarının inkişafı ümumilikdə Azərbaycan xalçalarının ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış etdiyindən onlar məktəbdaxili dekor prinsipləri əsasında və tağ formalarının tipoloji xüsusiyyətləri əsasında sistemləşdirilmişlər. Bu cür sistemləşdirmə namazlıq tiplərinin və kompozisiyalarının əsas tipoloji növü ilə bərabər onun variantlarını da nəzərdən keçirməyi tələb etmişdir.

Tədqiqatın faktiki materialını Azərbaycan və xarici kolleksiyalarda mövcud olan 537 Azərbaycan namazlıq xalçası və 327 ədəd qonşu regionların namazlıq xalçalarının tədqiqi və müqayisəsi təşkil edir.

Mövzunun aktuallığı. Tədqiqatda bu günümüzdə kimi monoqrafik şəkildə tədqiq olunmamış Azərbaycan namazlıq xalçaları, onların kompozisiya quruluşları, qonşu regionların namazlıq xalçaları ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri izlənmiş və təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan xalçaçılıq ənənələrinə əsaslanaraq namazlıq xalçaları dörd əsas tipə ayrılmışlar. Tədqiqatın bir bölməsində əsas dörd tip üzrə ayrılmış namazlıq xalçaları tağvari elementlərin sxematik quruluşuna görə variantlara ayrılmış və onların tarixi kökləri, təsviri, kompozisiyaya görə nisbəti, ümumi ölçüləri müqayisəli şəkildə verilmişdir. Bu bölmədə namazlıq xalçalarındakı yarım dairəvi, şiş uclu,

düzbucaqlı sadə tağ formalarının inkişaf edərək mürəkkəb quruluşlu heykəlvəri, stallaktitli, antropomorf, sütunlu məscid interyerinin təsvirini əks etdirən və s. tağ formalarının səviyyəsində yüksəlməsi araşdırılır. Artıq bu tağvari elementlərin çox böyük ustalıqla yerləşdirilməsi nəticəsində daha mürəkkəb kompozisiyalı namazlıq xalçaları meydana gəlirdi.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin mühüm və zəngin sahələrindən biri olan namazlıq xalçaları ilk dəfə olaraq ayrıca bir tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Problemin qoyuluşu Azərbaycan sənətkarlığına məxsus namazlıq xalçaları yerli və xarici kolleksiyalarda müəyyən etmək, onların bədii-texnoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək imkanları vermişdir. Tədqiqat nəticəsində bir çox yeni faktiki materialların əldə olunması və bununla da Azərbaycan xalçaçılıq tarixini genişləndirmək imkanları yaranmışdır. Toplanmış bir çox yeni materiallara əsasən namazlıq xalçalarının inkişaf yolu izlənmiş, bədii xüsusiyyətlərinə görə tipoloji qruplara ayrılaraq sistemli şəkildə tədqiq olunmuşlar.

Tədqiqatda namazlıq xalçalarının struktur quruluşu və onların kompozisiya quruluşunun müxtəlifliyi təhlil olunmuşdur. Burada Azərbaycan namazlıq xalçalarının bütövlükdə ornamental elementlərinin bitkinliyi və rəng həllindəki ahəng qanunu da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Azərbaycan xalçası və o cümlədən, namazlıq xalçaları epizodik şəkildə bir sıra milli və xarici tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Yerli tədqiqatçılardan Lətif Kərimovun “Azərbaycan xalçası” adlı 3 cildlik kitabında, Rasim Əfəndiyevin “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri” (orta əsrlər) (Bakı, 1976), “Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində” (Bakı, 1980), “Azərbaycan xalq sənəti” (Bakı, 1984), Nəcibə Abdullayevanın “Ковровое искусство Азербайджана” (Баку, 1971), Cəfər Mücərrinin “Azərbaycan xalçaları” (Bakı, 1981), Kübra Əliyevanın “Молитвенные ковры Азербайджана” (Москва, 2005), “Тебризская ковровая школа XVI–XVII вв. и ее связи с ковровым искусством Ближнего и Среднего Востока” (Баку, 1999), Rəya Tağıyevanın “Azərbaycan xalçası” (Bakı, 1999) və eləcə də xarici tədqiqatçılardan Oktay Aslan-

apanın “Türk halı sanatının bin yılı” (İstanbul, 1987), Nekrasova N.R. və Kinayeva K.G. tərəfindən nəşr etdirilmiş “Moskova Şark Sanatları Devlet Muzesi. Türk, Azeri və Türkmən saccadeleri” (Ankara, 1997), kitabında, Kaffel Ralfin “Caucasian Prayer Rugs” (London, 1998) və digər araşdırmalarda namazlıq xalçalarının bir sıra tarixi, bədii və texniki məsələlərinə toxunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan namazlıq xalçalarının tarixi köklərini, keçdiyi inkişaf yolunu dərinlən öyrənmək, kompozisiya, bədii-estetik, texnoloji xüsusiyyətlərini, naxış elementlərini təsvir və təhlil etməkdir.

Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- namazlıq xalçalarının yaranma tarixi, səbəbləri və onların mənşəyinin araşdırılması;
- namazlıq xalçalarının kompozisiya və struktur quruluşunun araşdırılması;
- Azərbaycan namazlıq xalçalarının tiplər üzrə texnoloji xüsusiyyətlərinin müqayisəli araşdırılması;
- Azərbaycan namazlıq xalçalarının tiplər üzrə təsviri, təhlili və bədii xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- Azərbaycan namazlıq xalçalarını qonşu regionların namazlıq xalçaları ilə müqayisəli şəkildə araşdıraraq, fərqli bədii xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi;

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri əsasını Azərbaycan xalçaçılığının tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərlərdəki metodoloji müddəalar təşkil edir. Tədqiqatın metodoloji bazasını sənətsünəşliq təsviri və təhlili təşkil edir. Tarixi ardıcılıq və müqayisə metodları əsasında təhlil olunan faktiki material və nəzəri müddəalar tədqiqat metodologiyasını müəyyən etmişlər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmada problemin aktuallığından irəli gələrək tədqiqat obyektı kimi ayrı-ayrı bölgələrin namazlıq xalçalarına istinad edilmişdir və onların tədqiqinə diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda problemin obyektı nəzərə alınaraq Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyində, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində, Milli Elmlər Akademiyasının Milli

Azərbaycan Tarixi Muzeyində, Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində, Moskva Şərq Xalqları İncəsənəti Dövlət Muzeyində, Gürcüstan Milli Muzeyində, Nyu-York Metropoliten Muzeyində, İstanbul Türk və İslam Əsərləri Muzeyində, İstanbul Topqapı–Saray Muzeyində, Tehran Gülüstan muzeyində, Paris Dekorativ Sənətlər Muzeyində və s. dünya muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan xalçalar daxil olunmuşdur. Metodoloji bazanı respublikada və xarici ölkələrdə nəşr olunmuş xüsusi elmi tədqiqat əsərləri, muzey və sərgi kataloqları, namazlıq xalçaları haqqında tarixi, etnoqrafik və s. bu kimi ədəbiyyat, İnternet resursları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycan namazlıq xalçalarının yaranması, inkişafı, kompozisiya xüsusiyyətləri, bədiiliyi, texnoloji xüsusiyyətləri, məşəllərinə görə təsnifatı təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi mövzunun qoyuluşundan irəli gəlir. Mövzu üzərində aparılan tədqiqat nəticəsində zəngin yeni faktiki materialın əldə olunması təmin olunmuşdur. Bu yeni əldə olunmuş materiallar Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin bədii potensialı haqqında təsəvvürləri xeyli genişləndirmiş olurlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan namazlıq xalçaları monoqrafiya şəklində tədqiq edilmişdir və dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan namazlıq xalçaları müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan namazlıq xalçaları bütün xüsusiyyətlərinə əsasən təsvir və təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda onların keçdiyi tarixi yol izlənilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəaları və nəticələri Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin forma və janr müxtəlifliyinin zənginləşməsinə xidmət edir. Xalçaçılıq sənəti haqqında təsəvvürləri genişləndirməklə Azərbaycan incəsənəti tarixinin zənginləşdirilməsinə nail olunmuşdur. Əldə olunmuş nəzəri müddəalar namazlıq xalçalarının inkişaf tendensiyalarını izləməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti kimi əldə olunmuş nəticələrin Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasında, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində tədris olunan “Azərbaycan incəsənəti tarixi” fənnində və xalçaçı rəssamlara tədris olunan “Xü-

susi incəsənət tarixi” fənnində köməkçi vəsait kimi istifadə olunmasını göstərmək olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlər” şöbəsində müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyada əldə olunmuş müddəa və qənaətlər müəllifin 16 elmi məqaləsində və 1 monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, yarım-fəsillər, nəticə, ədəbiyyat siyahısından və dissertasiyaya əlavə olunmuş xüsusi illüstrasiya albomundan ibarətdir. Bu elmi-tədqiqat işinin mətni isə 153 səhifə kompüter yığımından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, işin elmi-nəzəri metodoloji əsasları şərh olunur, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti açıqlanır.

Dissertasiyanın I fəslə **“Namazlıq xalçaları. Onların yaranması, quruluşu və kompozisiya xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil 4 yarım-fəsilə ayrılmışdır. **“Namazlıq xalçanın yaranma tarixi, mənşəyi və mühiti”** adlanan birinci yarım-fəsildə toxuculuğun yaranması və İslam dininin Azərbaycanda yayılması izlənməmişdir. Burada namazlıq xalçalarının mənşəyi və mühiti açıqlanmışdır.

İslamın xalçaçılıq sənətinə təsiri nəticəsində İslamı qəbul etmiş türk mənşəli tayfalarda canamaz daha çox xalça formasında inkişaf etmişdir. İslamdan əvvəlki türk xalçalarında artıq xalçanın ümumi strukturu çoxdan formalaşmış və qəlibləşmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Altayda Pazırq kurqanından tapılmış e. ə. V əsrə aid Pazırq xalçasını və Monqolustanın Noin–Ul qəsəbəsi yaxınlığındakı kurqanlardan tapılmış e.ə. I – b.e. I əsrinə aid Hun xalçasını buna nümunə göstərmək olar¹. Namazlıq xalçasına ehtiyac yarandıqda onun ümumi strukturu kimi qəlibləşmiş qədim xalçaların strukturu istifadə olunur.

¹ Ням–Осорум Султем «Искусство Монголии». Москва: «Изобразительное Искусство», 1982 г. с. 19

Lakin bu struktura olduqca mühüm olan, yəni tağvari forma əlavə olunaraq xalçanın şaquli simmetriyası pozulur və onda bir istiqamətlik əmələ gəlir. Beləliklə, qədim xalçalardan fərqli olaraq namazlıq xalçalarında yuxarı və aşağı anlayışları yaranır. Bu xalçalarda öz əksini tapmış tağın (mehrab) yaranma və inkişaf tarixi ibtidai dövrə gedib çıxır. İbtidai dövrdə ilk tağ formalarının əmələ gəlməsi Neolit-Eneolit dövrünə təsadüf edərək ilk nümunələrinə qədim yaşayış məskənlərinin dairəvi təndirvari evlərində rast gəlirik.²

İslam dininin yayılması dini tikililərdə də müxtəlif cür tağların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu tağ tipləri inkişaf edərək müxtəlif forma alır və konstruktiv mahiyyətlə bərabər dekorativ mahiyyət də kəsb etməyə başlayır. Dekorativ formalı, yəni səthi tağ formalarına XIII əsrin abidəsi Pirsaat Xanəgahının mehrabında və XIII əsrin abidəsi Qarabağlar türbəsində rast gəlirik.

Beləliklə, orta əsrlərdə geniş yayılmış tağ formalarından hələ qədim zamanlardan tikililəri bəzəyən konstruktiv forma kimi istifadə edilmişdir. Müsəlman aləmi üçün sakral elementə çevrilmiş tağ formaları müsəlman dini abidələrində daha çox istifadə olunurdu.

Tanınmış memar Q.Əlizadə “Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции” əsərində Azərbaycanda 86 müxtəlif növlü tağ formalarının məqbərələrdə, məscidlərdə, karvan-saralarda, saraylarda, alaqaqılarda, ovdanlarda və s. tikililərdə əsas vasitələrdən biri olduğunu qeyd edir.³

Qeyd etməliyik ki, memarlıq abidəsinin ayrılmaz bir hissəsi olan tağ formaları divarlardan sənət əsərlərinə yol açdılar. Belə ki, əsasən məscidlərin mehrabını təşkil edən bu tağlar simvolik şəkildə namazlıq xalçalarda da əks olunur. Namazlıq xalçalarındakı mehrabi kompozisiyalardan birinə biz XIII əsrin abidəsi Şeyx Xorasan məbədgahının (Naxçıvan) mehrabında rast gəlirik.

Müsəlman ölkələrində eyni məqsəd – ibadət üçün nəzərdə tutulmuş namazlıq xalçaları müxtəlif adlar altında tanınır. Namazlıq xalçaları Azərbaycanda “Namazlıq”, “Mehrabi”, İranda “Canamaz”,

² Göyüşov R. “Azərbaycan arxeologiyası”. Bakı “İşıq”, 1986, s.26-29

³ Ализаде О. М. «Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции», Баку:1963 г. с. 74

“Taqi”, Ərəbistanda isə “Səccadə” adlanır.

Azərbaycanda qədim dövrlərdən toxuculuğun mövcud olduğu üçün namazlıq xalça kompozisiyalarının orta əsrlərdən meydana gəlməsi haqqında fikir söyləmək olar. Lakin İslamın yarandığı ilk dövrlərə aid daha dəqiq, yəni faktiki materiallar bizə gəlib çatmadığı üçün bəzi mütəxəssislər Namazlıq xalçalarının sonrakı dövrlərdə meydana gəlməsi fikrini irəli sürürlər. Bodenin fikrincə xalça istehsalının ən müasir növü olan namazlıq xalçaları, çətin ki, XVI əsrdən əvvəl mövcud ola bilsin. Ancaq X əsrin “Hüdəd əl-Ələm” əsərində isə zili texnologiyası ilə toxunulmuş Vaznan adlı namazlıq xalçası haqqında söhbət açılır.⁴

Görkəmli alim O. Aslanapa'nın “One thousand years of Turkish Carpets” adlı əsərində də XV əsrə aid Namazlıq xalçası haqqında məlumat verilir. Əsərdə təqdim olunan Namazlıq xalçası İstanbul Türk və İslam əsərləri muzeyinin ən nadir eksponatlarından biridir.⁵

L. Kərimov əsərlərində Namazlıq xalçaları ilk orta əsrlərdən mövcud olduğunu qeyd edir. Müəllif Namazlıq xalçalarını iki qrupa ayırır. Birinci qrupa ərəb işğalından sonra xalq yaradıcıları tərəfindən toxunan və sonrakı dövrlərdə daha da təkmilləşən Namazlıq xalçalarını daxil edir. Müəllifin fikrincə, ancaq namaz üçün lazım olan əşyaların təsvir olunduğu Namazlıq xalçaları müstəqil toxucular tərəfindən yaradılmışlar. XVI əsrdə meydana gələn mürəkkəb kompozisiyalı və rəssamın hazırladığı eskiz əsasında toxunulmuş Namazlıq xalçalarını ikinci qrupa aid edir.⁶

Sənətsünas K. Əliyeva isə namazlıq xalçalarının XVI əsrdə Təbrizdə meydana gəldiyini, XVIII əsrdən Şimali Azərbaycana, Dağıstana, İrana, Türkiyəyə və İslamı qəbul etmiş digər ölkələrə yayıldığını qeyd edir.⁷

⁴ Керимов Л. «Азербайджанский ковер». Том II, Баки «Гянджлик». 1983 г., с.45

⁵ Aslanapa O. “One thousand years of Turkish Carpets”. İstanbul “EREN yayıncılıq və kitabçılıq Ltdşti”, 1988, s.145

⁶ Керимов Л. «Азербайджанский ковер». Том II, Баки «Гянджлик». 1983 г., с.119

⁷ Алиева К. «Тебризская ковровая школа XVI–XVII вв. и ее связи ковровым искусством Ближнего и Среднего Востока». Баки. «Элм». 1999 г. с.104

R. Tağıyevanın fikrincə namazlıq xalçalarının istehsalı XVI əsrdən dəqiq qeydə alınmış və onlar Təbriz ustaları tərəfindən işlənib hazırlanmışlar. R. Tağıyeva qeyd edir ki, məhz XVIII–XIX əsrlərdə namazlıq xalçalarına böyük tələbat yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq o dövrdən namazlıq xalçalarının əmtəlik mal kimi kütləvi istehsalı başlanmışdır.⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hər bir regionunda namazlıq xalçaları toxunulmuşdur. Namazlıq xalçaları əsasən 60x110 sm, 70x120 sm, 110x139 sm, 120x160 sm, 110x170 sm, 110x150 sm və digər bu kimi ölçülərdə olur. Belə ölçülü namazlıq xalçaları bir nəfərin ibadət etməsi üçün nəzərdə tutulur. Böyük ölçülü namazlıq xalçalarına da rast gəlinir ki, bu da iki, üç, dörd, beş və daha çox nəfərlik namazlıq xalçalarıdır.

I fəsilin ikinci yarım fəslı “Namazlıq xalçalarının sxematik quruluşu və onların genezisi” adlanır. Bu bölmədə Azərbaycan namazlıq xalçalarında olan tağvari elementlərin sxematik quruluşları və onların hər bir (Quba–Şirvan, Gəncə–Qazax, Qarabağ, Təbriz) tip üzrə ayrı-ayrılıqda təsnifatı verilmişdir.

Namazlıq xalçaların kompozisiya quruluşu və kompozisiya xüsusiyyətləri araşdırılan üçüncü yarım fəsil “Namazlıq xalçalarının kompozisiya xüsusiyyətləri” adlandırılmışdır. Azərbaycan xalçaçılığının kompozisiya quruluşu və naxışları, ornament növləri həndəsələnmiş bitki elementlərindən, dördbucaqlılardan, çoxbucaqlılardan, romblardan və s. elementlərdən ibarətdir.

Xalçaçılıqda əsas prinsiplərdən biri də kompozisiyanın simmetrik və asimmetrik formada olmasıdır. Simmetrik kompozisiyalı xalçalara müxtəlif istiqamətlərdən – həm şaquli, həm üfüqi, həm də diaqonal oxlar boyunca baxılır. Lakin asimmetrik kompozisiyalı xalçalar yalnız şaquli, yəni perpendikulyar ox istiqamətində baxılır. Bu cür bir istiqamətli kompozisiyalara “Namazlıq”, “Şah Abbas”, “Ovçuluq”, “Ağaclı”, “Saxsıda güllər” və s. bu tip kompozisiyalı xalçalar daxildir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın hər bir xalçaçılıq məntəqəsində, hər bir bölgəsində Namazlıq xalçası kütləvi şəkildə istehsal edilib. Hər

⁸ Tağıyeva R. “Azərbaycan xalçası”. Azərbaycan. Bakı: 1999, s.128

bir xalçaçılıq məntəqəsində Namazlıq kompozisiyası üçün əsasən yerli ənənəvi kompozisiyalardan istifadə edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir tip üçün (Quba–Şirvan, Gəncə–Qazax, Qarabağ, Təbriz) xüsusi namazlıq xalçaları da mövcuddur. Bu namazlıq xalçaları isə xüsusi namazlıq kompozisiyası əsasında toxunulmuşdur.

Quba–Şirvan zonasında istehsal olunan namazlıq xalçaları üçün ən çox “Qobustan”, “Mərəzə”, “Çiçi”, “Pirəbədil”, “Qonaqkənd”, “Qəbələ”, “Zeyvə” və s. ənənəvi kompozisiyalardan istifadə edilirdi.

Dekorativ incəsənətin bütün növlərində geniş istifadə olunan (memarlıqda, miniatür sənətində, kitab tərtibatında və s.) şəbəkə (“Bəndi–rumi”) kompozisiyasının xalçaçılıqda da özünəməxsus yeri var. Quba–Şirvan xalçaları arasında “Bəndi–rumi” kompozisiyası çoxluq təşkil edir. “Bəndi–rumi” kompozisiyalı xalçalara Türkiyənin “Beqan”, İranın XVII əsr xalçalarında da təsadüf olunur.⁹

Azərbaycanın toxuculuq regionlarından olan Gəncə–Qazax zonasında da namazlıq kompozisiyalı xalçalar çox toxunulmuşdur. Burada daha çox ənənəvi namazlıq kompozisiyalarından olan “Qədim Gəncə”, “Dəmirçilər”, “Faxralı”, “Borçalı”, “Göyçəli” kompozisiyalı xalçaları adından da məlum olduğu kimi istehsal olunduğu yerin adı ilə adlandırılmışdır.

Quba–Şirvan, Gəncə–Qazax tiplərindən fərqli olaraq Qarabağ tipində namazlıq xalçaları nisbətən az istehsal olunub. Bu qruplardan həm oxşar olan, həm də tamamilə fərqli olan Qarabağ xalçalarının özünəməxsus cəhətləri var. Bu zonada istehsal olunan xalçalar həm əyri xətləli kompozisiya, həm də həndəsi formalı kompozisiya quruluşuna malikdirlər. Bunlara əsaslanaraq tədqiqatçı A.Əliyeva Qarabağ tipinə daxil olan xalçaları kompozisiyasına görə dörd qrupa ayırır: – medalyonsuz, medalyonlu, süjetli və namazlıqlar.¹⁰

Azərbaycan xalçalarının ornamental naxışları ilə seçilən tiplərindən biri olan Təbriz xalçaları da əsasən toxunulduqları yerin adı ilə tanınır. Təbriz tipinə aid olan “Ərdəbil” kompozisiyalı xalçalar da

⁹ Алиева А. «Ворсовые ковры Азербайджана XIX – начала XX века». Баки. «Элм». 1987 г.с.63

¹⁰ Алиева А. «Ворсовые ковры Азербайджана XIX – начала XX века». Баки. «Элм». 1987, с.81

toxunulduqları yerin adı ilə adlandırılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbil xüsusilə yüksək səviyyəli sənətkarların toplandığı bir mərkəz idi. Burada toxunan “Ərdəbil” kompozisiyalı namazlıq xalçalarının isə özünəməxsus cəhətləri var.

Hələ XVI əsrdən məşhur olan belə namazlıq xalçaların ara sahəsində təsvir olunan antropomorf (heykəlvari) mehrab formasına tez-tez rast gəlmək olar.¹¹

I fəslin dördüncü yarım fəslini “Namazlıq xalçalarının texnologiyası”nın tədqiqi təşkil edir. Azərbaycan namazlıq xalçalarının struktur və kompozisiya quruluşunun özünəməxsusluğu olduğu kimi, texnoloji cəhətdən də özünəməxsus müxtəlifliyi var. Azərbaycan namazlıqlarının toxunulduğu zonalar üzrə biri-birindən fərqli cəhətləri, texnoloji keyfiyyətləri, texnoloji əlaqələr və namazlıq xalçalarının keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə də əlaqədardır. Belə ki, mürəkkəb texnikalı Azərbaycan xalçaçılığında texnoloji xüsusiyyətlər hər bir tipə və qrupa görə qəlibləşmişdir. İstehsal olunan hər bir namazlıq xalça toxunulduğu yerə – tipə, qrupa əsasən texnoloji xüsusiyyətə malikdir.

II fəsil “Əsas xalça tipləri daxilində namazlıq xalçalarının inkişafı”na həsr olunub. Bu fəsildə Azərbaycanda toxunulan hər bir namazlıq xalça səciyyəvi tiplər üzrə kompozisiya variantına əsaslanaraq tədqiq edilir. Hər bir tip üzrə namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə qruplara ayrılmış və bu qruplara daxil olan müxtəlif kompozisiyalı namazlıq xalçaları ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmuşdur. Nəzərdən keçirilmiş hər bir kompozisiya üzrə təsvir-təhlili verilmiş bu xalçaların dini-fəlsəfi mənası açıqlanmışdır.

“Quba–Şirvan tipinin namazlıq xalçaları” adlanan birinci yarım fəsildə mürəkkəb və zəngin, stilizə olunmuş nəbatı və həndəsi naxışlı, ağır rəng koloritinə malik Quba–Şirvan tipinə daxil olan namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə 13 qrupa ayrılır:

“Şəbəkə” kompozisiyasının əsasını ara sahədə rombşəkilli elementlərin şəbəkə prinsipi ilə biri-birinə birləşməsi təşkil edir. Bu cür kompozisiya variantına əsasən otuzdan artıq namazlıq xalça nəzərdən keçirilmiş və onların içərisində ən xarakterik olanı təsvir və təhlil

¹¹ Əfəndiyev R. “Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində” Bakı. “İşıq”, 1980, ill.35.

olunmuşdur. Bu kompozisiya qrupuna daxil olan namazlıq xalçalarının əsasını ara sahənin (bəzən bütövlükdə, bəzən də mehrab daxili hissənin) şəbəkə prinsipli olması təşkil edir.

Quba-Şirvan tipli namazlıq xalçaları arasında heyvan təsvirinin çoxluq təşkil etdiyi namazlıq xalçalarına da tez-tez rast gəlinir. Bu cür xalçaların əsasını şəbəkəvari formanı yaradan rombların içərişində heyvan təsvirlərinin verilməsi ya da heyvan təsvirlərinin şəbəkəvari prinsiplə yerləşdirilməsi təşkil edir.

Quba-Şirvan “Göllü” namazlıqlarının kompozisiya variantına “Zeyvə”, “Salyan”, “Ərciman”, “Qonaqkənd” və s. ənənəvi kompozisiyaları əsasında yaranmış namazlıq xalçalarını aid etmək olar.

Quba-Şirvanın “Tirməsayağı” kompozisiyalı namazlıq xalçaları bu qruplardan birini təşkil edir. Bu xalçalar “Mərazə” kompozisiyasının I variantı kimi də tanınır. Bu cür xalçaların kompozisiya variantının əsasını ara sahədə şaquli istiqamətdə ayrılmış zolaqlar təşkil edir.

Quba-Şirvan tipində ara sahənin kompozisiya həllinə görə ayrılmış 13 qrupdan birini isə “Buta motivli” kompozisiya əsasında yaranan namazlıq xalçaları təşkil edir. Bu qrupda daha çox “Sor-Sor” ənənəvi kompozisiyalı namazlıq xalçaları istehsal olunmuşdur. Bu cür kompozisiyalı xalçalar əsasən “Buta” elementlərinin təsviri ilə bəzədilir.

Bu tipə daxil olan digər namazlıq xalçalarda kompozisiyanın əsasını ara sahədə diaqonal xətlərin olması təşkil edir. Quba-Şirvan tipli bu kompozisiyalar diaqonal xətlərin təsviri və ya ara sahədə elementlərin yerləşməsindən – sıra ilə düzülməsindən əmələ gəlir.

Quba-Şirvan tipində ara sahənin kompozisiya həllinə görə qruplardan birini “Pirəbədil” kompozisiyalı namazlıqlar təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, “Pirəbədil” kompozisiyalı namazlıq xalçaları ənənəvi kompozisiya əsasında yaranmışdır.

Bu tipə daxil olan ara sahənin kompozisiya həllinə görə digər bir qrupu “Çiçi” ənənəvi kompozisiyası əsasında toxunulmuş namazlıq xalçaları təşkil edir.

Quba-Şirvan tipinə məxsus olan kompozisiya qruplarından biri isə “İsrafil” kompozisiyalı namazlıq xalçalarından ibarətdir. Bu kompozisiya qrupunun əsasını isə ara sahədə stilizə olunmuş sarma-

şıqvari biri-birinə birləşmiş nəbatı gül-çiçək təsvirləri təşkil edir.

Quba-Şirvan tipində ara sahənin kompozisiya həllinə görə qruplardan biri ənənəvi “Bico” kompozisiyalı namazlıq xalçaları əsasında yaradılmışdır.

“Antropomorf motivli” kompozisiyalı qrupun əsasını ara sahədə “dua edən simvolik insan” obrazının kompozisiyası təşkil edir.

Bu tipdə ən xarakterik xalçalardan biri də “Məscid motivli” (canamaz tipli) xalçalardır. Bu xalçaların kompozisiyası ara sahəsinin həlli variantına görə fərqlənən kompozisiyalardan ibarətdir. Belə namazlıq xalçaları məxsusi kompozisiyalar əsasında toxunulur.

Quba-Şirvan namazlıqları arasında “Çoxmehrablı” namazlıq xalçaları da mövcuddur. Bu namazlıq xalçaları kompozisiyasının ara sahəsinin həlli qrupuna görə özünəməxsus prinsiplərə malik olması ilə seçilir. “Çoxmehrablı” namazlıq xalçalarında kompozisiyanın əsasını ara sahədə üfqi istiqamətdə sıra ilə düzülmüş bir neçə müstəqil mehrabi kompozisiya təşkil edir.

Bu fəslin “Gəncə-Qazax tipinin namazlıq xalçaları” adlanan ikinci bölməsini təşkil edən Gəncə-Qazax namazlıq xalçaları adətən həndəsi motivlərə və şux rəng koloritinə malik olur. Qeyd etmək lazımdır ki, digər üç tipdən fərqli olaraq – Quba-Şirvan, Qarabağ, Təbriz xalçaları arasında Gəncə-Qazax xalçaları ara sahənin həllində göllü kompozisiyalara üstünlük verilməsi ilə xarakterizə olunurlar. Bu tipə daxil olan namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə üç qrupa ayrılmışdır:

Bu tipin “Buta motivli” kompozisiyalı namazlıq xalçaları əsasən buta elementlərinin təsviri ilə bəzədilir. Azərbaycan dekorativ incəsənətində geniş yayılmış və müxtəlif adlarla tanınan (Gəncə buta, sadə buta, qoşa buta, əmmaməli buta, balalı buta, şabalıd buta, Şirvan buta, və s.) “Buta” elementinin təsvirinə burada da tez-tez rast gəlinir. Bu tipə daxil olan “Buta motivli” namazlıq xalçaları “Gəncə Buta”, “Qədim Gəncə” adları ilə tanınır.

Gəncə-Qazax tipində “Göllü” kompozisiya əsasında yaranmış namazlıq xalçalara daha çox rast gəlinir. Bu kompozisiya qrupuna daxil olan namazlıq xalçaları da müxtəlif variantlar əsasında yaranmışdır: tək göllü, cüt (iki) göllü, üç göllü və bir neçə kiçik ölçülü göllərin

cəmindən yaranan göllü namazlıq xalçalar. Bu namazlıq xalçaları biri-birindən sadəliyi, mürəkkəbliyi və s. özünəməxsus xarakterləri ilə seçilir. Burada “Dəmirçilər”, “Faxralı”, “Göyçəli”, “Borçalı” və s. ənənəvi namazlıq xalçaları tədqiq olunmuşdur.

Gəncə–Qazax tipinin kompozisiyaları sırasında ara sahənin “yərə sərilmiş palaz” obrazını təşkil edən “Diaqonal zolaqlı” kompozisiyaya da rast gəlinir. “Diaqonal zolaqlı” kompozisiyalı xalçalarda ara sahənin mehrabdaxili hissəsində təsvir olunmuş maili səmtli (diaqonal) zolaqlar elə ilk baxışdan xovsuz xalça növü olan palazı xatırladır.

Üçüncü yarımfəsildə özünün xarakterik cəhətləri ilə digər namazlıq xalçalarından seçilən “Qarabağ tipinin namazlıq xalçaları”nı zənginləşdirən elementlərin və kompozisiyanın təsvir və təhlili verilməmişdir. Qarabağ namazlıq xalçaları arasında həm hündəsi naxışlı, həm də stilizə olunmuş nəbati elementlərlə bəzədilmiş namazlıq xalçalarına rast gəlmək olar. Çünki, hündəsi və nəbati elementlərin təsviri məhz bu tip xalçalar üçün xarakterikdir. Oynaq, yəni dəyişkən, şux rəng koloritinə malik olan Qarabağ tipinə aid namazlıq xalçaları isə kompozisiyanın ara sahə həllinə görə dörd qrupa ayrılırlar:

Qarabağın “Xantirmə” kompozisiyalı namazlıq xalçalarında ara sahənin yuxarı hissəsində yerləşdirilən tağ təsviri ara sahəni mehrabdaxili və mehrabxarici hissələrə ayırır. Mehrabdaxili hissədə “Xantirmə” kompozisiyalı xalçalarına xarakterik xüsusiyyətlər – şaquli istiqamətdə enli və dar olan hissələrə ayrılmış zolaqlar təsvir olunur. Enli olan zolaqların üzərində “sarmaşiq”lardan asılmış “Buta” elementlərinin təsviri verilir.

Bu tipdə ikinci tipoloji qrupu “Buta motivli” kompozisiyalı namazlıq xalçaları təşkil edir. Bu tipə daxil olan Buta motivli kompozisiyalar “Şabalıd buta” kompozisiyalı xalçalar da adlandırılır. Burada “Şabalıd buta”, “Aran” namazlıq xalçaları ənənəvi kompozisiyanın ara sahəsinin yuxarı hissəsinə tağ elementi təsvirinin artırılması ilə yaradılmışdır.

Qarabağın “Göllü” kompozisiyalı namazlıq xalçalarına əsasən “Bəhmənli”, “Qubadlı”, “Qarabağ” kompozisiyalarında rast gəlinir. Burada da ənənəvi kompozisiyada ara sahənin yuxarı hissəsində yerləşdirilmiş tağvari elementin təsviri namazlıq xalçanı yaradır.

Dördüncü tipoloji qrup “Naxçıvan” kompozisiyalı namazlıqlardan ibarətdir. Qarabağ tipinin “Naxçıvan”, “Bəndi–rumi” (şəbəkə) və s. ənənəvi kompozisiyalarında da ara sahənin yuxarı hissəsinə tağ təsvirinin əlavə olunması ilə namazlıq xalçaların yarandığını görürük.

Belə xalçalarda tağın kənarlarında və içərisində yerləşdirilən müxtəlif elementlərin təsviri bu ənənəvi kompozisiyalara oynaqlıq, zənginlik bəxş edir.

II fəslin dördüncü yarım fəslini təşkil edən “Təbriz tipinin namazlıq xalçaları” kompozisiya həllinə görə Quba–Şirvan, Gəncə–Qazax, Qarabağ tiplərindən fərqlənir. Təbriz tipli xalçalar ilə bu üç tipə aid xalçalar arasında daha çox nəzərə çarpan fərq onların həndəsi və ya nəbatı naxışlı olmasıdır.

Təbriz namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə dörd qrupa ayrılmışdır:

Təbriz tipinin “Məscid motivli” namazlıq xalçaları xüsusi kompozisiya əsasında yaranmışdır və bu tipdə “Məscid motivli” namazlıq xalçalarını iki varianta ayırmaq olar:

1. Sütunlu məscidin interyerini simvolik şəkildə əks etdirən “Məscid motivli” namazlıq xalçaları.

2. Sütunları mehrabi məkanla ibadət zalı arasında sərhəd rolunu oynayan “Məscid motivli” namazlıq xalçaları.

Tədqiqatda hər iki variantda daxil olan “Məscid motivli” namazlıq xalçalarının oxşar və fərqli cəhətləri onların təsvir və təhlili ilə verilmişdir.

“Antropomorf motivli” kompozisiyalı namazlıq xalçaları adətən ensiz ara sahədən və enli haşiyə sistemindən ibarət olur. Belə namazlıqlarda ara sahədə antropomorf formalı elementin təsviri mehrab tağını əvəz edərək mehrabi kompozisiyanı yaradır.

Təbriz tipinin xarakterik xalçalarından olan “Dörd fəsil” kompozisiya prinsipləri əsasında yaranmış namazlıq xalçaları bu yarım fəslin üçüncü qrupunu təşkil edir. Bu ənənəvi kompozisiyada da ara sahənin yuxarı hissəsində yerləşdirilən tağ təsviri bu cür namazlıq xalçanı əmələ gətirir.

Xalçanın bədii özünəməxsusluğu mehrabi hissənin dörd hissəyə ayrılmasından irəli gəlir. Bu dörd hissə dünyanın “dörd tərəfli”liyinə

və bu hissələrin təg təsviri altında olması “dörd tərəfli” dünyanın bütövlükdə İslam məkanına aid olmasına işarə edir.

Dördüncü tipoloji qrupda Təbrizin “Ağacılı” kompozisiyalı namazlıq xalçaları tədqiq olunmuşdur.

“Qonşu regionların namazlıq xalçaları ilə Azərbaycan namazlıq xalçalarının qarşılıqlı təsiri” adlanan III fəsildə Türkiyə, İran və Orta Asiya namazlıqları tədqiq olunmuşdur. Birinci yarımfəsil **“Türkiyənin namazlıq xalçaları ilə Azərbaycan namazlıqlarının qarşılıqlı təsiri”** adlanır.

Antik dövrdə bu regionun bədii ənənələrinə Qədim Yunanıstanın bədii ənənələri təsir etmiş və bununla da həmin dövr Türk xalçaları ellinistik (Yunan və Asiya mədəniyyətinin sinkretizmi) xüsusiyyətlər əldə etmişlər.

Erkən orta əsrlərdə Türk xalçası qədim yerli xalq ənənələrinə arxalanan inkişaf xətti üzrə inkişaf edirdi. Bu şəhərlərdə, saraylarda toxunulan “Bizans üslublu” xalçaların inkişaf xətti istiqamətində də müşahidə olunmağa başlayır.

Beləliklə, bu dövrün Türk xalçalarında Şərqi Anadoludan Altaya-dək yayılmış Türk mənşəli qəbilələrin xalçaçılıq ənənələri yer tapmağa başlayır.

XII əsrdə Şərqi Anadoluda mövcud olmuş Konya Sultanlığı xalça sənətkarlığını yüksək səviyyəyə qaldırmış və Osmanlı dövlətinin xalçaçılıq ənənələri özündə Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ənənələrini Bizans ənənələri ilə sintez edə bilmişdir.

Erkən Türk namazlıq xalçaları əsasən Şərqi Anadoluda XV əsrdə meydana gəlmişlər. Artıq bu dövrdən etibarən yerli xalçaçılıq məntəqələri Cənubi Qafqazda (Azərbaycan) mövcud olan xalçaçılıq məntəqələri ilə təmasda inkişaf etməyə başlayırlar.

Osmanlı dövlətinin XV–XVII əsrlərdə çiçəklənməsi yerli xalçaçılıq sənətinin daha geniş yayılması üçün şərait yaradır. Artıq Konya məntəqəsi ilə bərabər Türkiyənin Geordes, Kula, Berqama, Hereke, Uşaq, Melas, Mucur, Sivas və s. xalçaçılıq məntəqələri də meydana gəlirlər.

Belə ki, Azərbaycan namazlıq xalçaları ilə müqayisədə məlum olur ki, Türkiyə namazlıq xalçalarını da ara sahənin kompozisiya

həllinə görə doqquz əsas tipoloji qrupa bölmək olar:

Azərbaycan namazlıqları ilə Türkiyə namazlıqlarının tipoloji qruplarını müqayisə etdikdə məlum olur ki, burada (Türkiyə) yayılmış namazlıq kompozisiyalarının tipoloji qrupları Azərbaycan namazlıqları ilə eynilik təşkil edirlər. Onların fərqləri isə əksər halda kompozisiya elementlərinin həllində, rəngində və koloritində nəzərə çarpır.

Türkiyə namazlıq xalçalarının Azərbaycan analoqları ilə uyğunluğuna görə ən yaxın olan tipoloji qruplardan birini “Göllü” namazlıq xalça qrupu təşkil edir. Bu cür namazlıqların oxşarlığı dekorun səcadə prinsipindən uzaqlaşaraq xalçanın şərti–dekorativ dilinə yaxınlaşması ilə izah olunur. Adətən bu cür xalçaların struktur quruluşu və dekor kompozisiyaları aidiyyatı olan xalça kompozisiyalarına uyğun olurlar. Burada namazlıq xalçası ara sahədə mehrabın olması ilə müəyyənləşdirilir. Dekor elementləri isə yerli xalçaların sadələşdirilmiş elementlərindən ibarət olur. Xalçadakı qarmaqlı, rombvarı və dişli səkkizbucaqlı göllər Azərbaycan xalçalarında da tez-tez rast gəlinən elementlərdəndir.

“Məscid motivli” namazlıq xalçaları sırasında Konya toxuculuq məntəqəsində istehsal olunmuş namazlıq xalçasını da nümunə göstərmək olar.

Türkiyə namazlıq xalçalarının kompozisiyasına görə Azərbaycan namazlıq xalçaları ilə daha çox oxşarlıq təşkil edən digər bir qrup “Antropomorf motivli” namazlıq xalçalarıdır. Bu qrup namazlıq xalçaların oxşarlığı ara sahədə antropomorf (insan siluetli) mehrabın eyni quruluşlu olması ilə bərabər kompozisiyanı bəzəyən, zənginləşdirən elementlərin də oxşarlıq təşkil etməsindən irəli gəlir. Bu cür kompozisiyalı Türkiyə namazlıqlarını Azərbaycan analoqları ilə müqayisə etdikdə onların ilkin vətəninin Təbriz toxuculuq məntəqəsi olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, antropomorf mehrablı namazlıq xalçaları Türkiyənin Uşak, Hərəkə toxuculuq məntəqələrində də toxunulmuşdur.

Türkiyə namazlıq xalçalarının böyük bir hissəsini mehrabdaxili məkanda yerləşdirilmiş “Həyat ağacı” təsviri ilə xarakterizə etmək olar. “Ağaclı” kompozisiyanın iki əsas variantı mövcuddur; bir və üç

ağacılı. Bütün bu kompozisiyalarda mehrabın daxilində təsvir olunmuş ağaclar şərti – dekorativ tərzdə təsvir olunaraq həyatverici ilahi başlanğıc olan Allahın işarəsi kimi çıxış edirlər.

Türk namazlıq xalçaları arasında öz kompozisiya sadəliyi ilə fərqlənən və daha geniş yayılmış namazlıq qrupu şərti olaraq “Tağçavari” namazlıqlar adlandırılıb. “Tağçavari mehrab” kompozisiyasının sadəliyi bu namazlıq xalçanın professional sənətkarlar tərəfindən deyil xalq sənətkarları tərəfindən yaradılmasına işarə edir. Burada geniş yayılmış belə namazlıq xalçaların prototipini tikmə canamazlarda axtarmaq lazımdır. Türkiyənin bu tip namazlıq xalçalarından fərqli olaraq Azərbaycanın belə namazlıqlarında haşiyə sisteminin elementləri daha da sxematikləşərək, həndəsələnərək, tikmə dekoru prinsiplərindən uzaqlaşmış, xalça dekoru prinsipinə daha da uyğunlaşdırılmışlar.

“Kaşı motivli” kompozisiyalı xalçaların Türkiyənin İznik xalçaçılıq məntəqəsində yaranması təsadüfi deyil. Belə xalça kompozisiyasının Türkiyənin ən məşhur keramika mərkəzlərindən biri olan İznikdə yaranması təbii haldır. Bütün Türkiyə məscidlərini kaşılarla təmin edən İznikdə xalçaçılıq sənəti ilə kaşı sənəti arasında mübadilə və sintez labüd olmuşdur. Kaşı sənətinə məxsus xarakterik kompozisiyaların namazlıq xalçası kompozisiyalarında əksi yuxarıda qeyd olunan sintezdən irəli gəlmişdir. Azərbaycanda bu cür namazlıq xalçaları toxunulmamışdır.

Türkiyədə istehsal olunan namazlıq xalçaları sırasında öz arxaik kompozisiyası ilə seçilən “İç-içə” mehrablı xalçaları qeyd etmək yerinə düşərdi. Daha çox Türkiyənin Konya, Karapınar, Kütahya, Obruk məntəqələrində toxunulan bu xalçalar digərlərindən fərqli olaraq iç-içə yerləşdirilmiş mehrablar sistemindən ibarətdir. Azərbaycanda bu xalçaların analoqları mövcud deyil.

Türkiyənin namazlıq xalçaları arasında mövcud olan variantlardan biri də beynəlxalq xalçaçılıq elmində “Bellini tipli” namazlıq xalça adı ilə məşhurdur. Şərq xalçaçılıq elmində bu cür namazlıq xalçaların yaranma mənbəyinin canamazlar olması fikrinin də yaranması üçün əsas var. Belə ki, namazlıqların ilkin yaranmış növü canamazlar və ya xovsuz xalçalar olmuşlar. “Bellini tipli” namazlıq xalçasının da ilkin va-

riantı məhz canamazlardan yaranmışdır. Belə kompozisiyalı namazlıq xalçalarını Asiya tədqiqatçıları “Canamaz tipli”, Avropa və digər xarici tədqiqatçılar isə “Bellini tipli” namazlıqlar kimi təqdim edirlər.

Türkiyə xalça qruplarından birini də “Çoxmehrablı” namazlıq xalçaları təşkil edir. Azərbaycan “Çoxmehrablı” namazlıq xalçalarında olduğu kimi Türkiyə “Çoxmehrablı” namazlıq xalçaları da bir mehribi formanın üfiqi xətt boyunca təkrarlanması ilə yaradılmışdır. Burada Türkiyənin “Çoxmehrablı” namazlıqlarının əsas aparıcı kompozisiya xüsusiyyətləri sırasında ayrı-ayrı və tamamlanmış namazlıq xalça kompozisiyalarının birləşməsindən ibarət olması faktiki materiallarla təsdiq olunur.

Növbəti yarımfəsil “İranda İslamiyyətin erkən mərhələsində Mədəində toplanmış xalçalarda qədim büt-pərəstlik ənənələrini özündə əks etdirən kompozisiyaların yeni qəbul olunmuş İslam dini estetikasına uyğunlaşdırılması nəticəsində xalçalarda “cənnət konsepsiyası” əks olunmağa başlayır.

İranda İslamiyyətin erkən mərhələsində Mədəində toplanmış xalçalarda qədim büt-pərəstlik ənənələrini özündə əks etdirən kompozisiyaların yeni qəbul olunmuş İslam dini estetikasına uyğunlaşdırılması nəticəsində xalçalarda “cənnət konsepsiyası” əks olunmağa başlayır.

Səlcuq və Qəznəvilər dövründə İran xalçası mərkəzlərindən birinin Kaşan olması keramika sənəti ilə xalça sənətinin ümumi ənənələr çərçivəsində inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Xalça sənətini yüksək professional səviyyəyə qaldırmış Səfəvi hakimləri öz saraylarında xalça karxanaları yaratmış və miniatürçü rəsamların xalça çeşnilərinin hazırlanmasında yaxın iştirakını təmin etmişlər. XVI əsrin sonunda xalçaçılığın inkişafında iki xətt nəzərə çarpır: birinci süjetli xalçaların inkişafı ilə, ikincisi isə – nəbati ornamental kompozisiyaların inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Qacarlar dövründə İran xalçalarında qədim ənənələr dirçəldilərək süjetli motivlərin medalyonlarda və ara sahədə yerləşdirilməsi, haşiyələrin isə sırf nəbati motivlərdən ibarət olması yer tapır.

İran namazlıqlarını kompozisiya həllinə görə sistemləşdirərək bir neçə əsas tipoloji qrupun olması barədə fikir söyləməyə imkan yaranır. Burada əsasən zərif tərtib olunmuş taxçaların daxilində yerləşdirilmiş “Ağaclı”, “Saxsıda güllər” və ərəb xalçalarının təsirindən yaranmış “Məscid motivli” (məscid interyerini şərti təsvir edən) kompozisiyalardan ibarətdir.

Burada özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərə malik “Ağacılı” kompozisiyalı namazlıq xalçaları əsasən İran xalçaları üçün xarakterik olan ənənəvi kompozisiya əsasında yaranmışdır. Lakin Azərbaycanda “Ağacılı” kompozisiyalı namazlıq xalçalarına çox az rast gəlinir.

İran namazlıq xalçaları üçün xarakterik olan kompozisiyalardan biri də ənənəvi “Saxsıda güllər” kompozisiyasıdır. Belə namazlıq xalçaları əsasən Tehran, Şiraz, Qum, Kerman, Qaşqayi, Kaşan, Sarux toxuculuq məntəqələrində toxunulmuşlar və bu namazlıq xalçaları bir-biri ilə oxşarlıq təşkil etdiyi kimi biri-birindən özünəməxsus müxtəlifliyi ilə də fərqlənilir. Azərbaycanda isə bu namazlıq xalçalarının analoqlarına rast gəlinmir.

İran “Məscid motivli” namazlıq xalçaları kompozisiya həllinə görə biri-birindən fərqli olsalar da eyni variant əsasında toxunulurlar. Belə ki, İranın “Məscid motivli” namazlıq xalçalarının müxtəlifliyi əsasən toxuculuq məntəqələrinin yerli adət-ənənələrini özündə əks etdirməsindən irəli gəlir. Azərbaycan “Məscid motivli” “namazlıq xalçaları isə müxtəlif kompozisiya həllinə görə iki varianta ayrılırlar.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü yarımfəslində “Orta Asiya və Əfqan namazlıq xalçaları ilə Azərbaycan namazlıqlarının qarşılıqlı təsiri” tədqiq olunmuşdur. IX–XII əsrlərdən İslam aləminin mədəni və dini mərkəzlərinə çevrilən Orta Asiyada yaşayan tayfa və xalqların özünəməxsus bədii mədəniyyətləri xalçaçılıq sahəsində də əks olunmağa başlayır.

Çinədək uzanan Böyük ipək yolunun beynəlxalq mədəni mübadiləyə təsirinin artdığı dövrdən isə Orta Asiya xalçalarında Uzaq Şərq xalçaçılıq sənətinin təsiri də artır.

Bir sıra səyyahlar və tarixçilər Orta Asiyada qədim dövrlərdən xalçaçılıq sənətinin mövcudluğundan xəbər verirlər¹². Orta Asiya xalçalarında daha çox həndəsi motivli və ya son dərəcə həndəsiləşdirilmiş nəbatı və zoomorf motivli naxışlardan istifadə olunur.

Orta Asiyada toxunulmuş namazlıq xalçalarının Azərbaycan namazlıq xalçaları ilə oxşarlığı olduğu kimi, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqli cəhətləri də var. Orta Asiya namazlıq xalçalarını da ara

¹² Мошкова В. Г. «Ковры народов Средней Азии конца XIX–XX начала вв». издательство «Фан» УзССР. Ташкент: 1970 г. с.11–12.

sahənin kompozisiya həllinə görə bir neçə qrup əsasında müəyyən-
ləşdirmək olar:

Orta Asiyada da “Şəbəkə” prinsipli namazlıq xalça kompozisiya-
ları iki variantda – ara sahədə rombşəkilli elementlərin şəbəkə prin-
sipi ilə bir-birinə birləşməsindən yaranan şəbəkə kompozisiyası və
təsviri elementlərin düzülüşünün əmələ gətirdiyi şəbəkəvari motiv
əsasında toxunulur.

Azərbaycan “Göllü” namazlıq xalçalarını Orta Asiyanın “Göllü”
namazlıq xalçaları ilə müqayisə etdikdə onların biri-biri ilə əsasən
oxşarlıq təşkil etdiyini müşahidə edərik. Orta Asiyada da toxunulan
“Göllü” namazlıq xalçalarında kompozisiyanın əsasını ara sahədə
bir, iki, üç və s. göl elementlərinin təsviri təşkil edir.

Üçüncü tipoloji qrupu “Tirmə” kompozisiyalı namazlıq xalçaları-
nın müqayisəli təsviri və təhlili təşkil edir. Nəticədə müəyyən olunur
ki, Orta Asiyanın “Tirmə” kompozisiyalı namazlıq xalçaları kompo-
zisiya quruluşu, dekor elementləri ilə Azərbaycanın eyni adlı na-
mazlıqlarından fərqlənirlər.

Orta Asiya namazlıqları arasında “Qübbəli mehrablı” namazlıq
kompozisiyası özünəməxsus yer tutur. Mehrabın yuxarısı qübbə təs-
viri ilə tamamlanan belə – “Qübbəli mehrablı” namazlıq xalçaları
daha çox Türkmənistanın Bəşir xalçaçılıq məntəqəsində yayılmışlar.
Azərbaycan namazlıq xalçalarında isə bu kompozisiyanın analoq-
larına rast gəlinmir.

Azərbaycanda toxunulmuş “Məscid motivli” kompozisiyalı na-
mazlıq xalçalarının Orta Asiya analoqları ilə müqayisəsi onların
oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxarır. Fərqli xüsusi-
yətləri Orta Asiya namazlıq xalçalarında müşahidə etmək mümkün-
dür. Bu tipli namazlıq xalçaların rəng həlli əsasən qırmızı yerlikdə ağ
və qara rəngli kiçik elementlərdən ibarətdir. Bu cür namazlıq xalça
kompozisiyalarını Azərbaycan namazlıq xalçalarında olan
kompozisiyalarla müqayisə etdikdə onun təkrarolunmazlığı və sırf
yerli xarakter kəsb etməsi meydana çıxır.

Orta Asiya namazlıq xalçaları arasında əsas tipoloji variant üçün
mövcud olan “Ağacılı” (“Həyat ağacı”) kompozisiyalı namazlıq xal-
çaları müxtəlif variantlar əsasında toxunulurlar. Azərbaycanın

“Ağacılı” namazlıq xalçalarından fərqli olaraq uyğun Orta Asiya kompozisiyalarında “Həyat ağacı” daha çox şərti-dekorativ şəkildə təsvir olunur.

Azərbaycan namazlıqlarında olduğu kimi Orta Asiya namazlıqlarının tipoloji qruplarında da “Çoxmehrablı” namazlıq xalçaları mövcuddur. Burada da “Çoxmehrablı” namazlıqlar ənənəvi və məxsusi kompozisiyalar əsasında toxunulur.

NƏTİCƏ: İslam dininin Azərbaycanda yayılması və bərqərar olması ilə əlaqədar cəmiyyətin sosial və mədəni həyatında, məişətində və həyat tərzində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklərdən biri də bu yeni dinin qədim xalçaçılıq sənətinə təsiri nəticəsində namazlıq xalçalarının meydana gəlməsidir. Dekorativ-tətbiqi sənətin digər sahələrində olduğu kimi namazlıq xalçaları da zəngin və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişlər. Biz sadəcə mürəkkəbə doğru istiqamətlənən bu inkişaf yolunu izlədikdə namaz qılınan yerin qeyri-paklığını aradan götürmək üçün ilk mərhələdə parça – canamazların üzərində qiblənin istiqamətini bildirən oxvarı elementlərin əmələ gəldiyini müşahidə edirik.

VII əsrdən meydana gəlmiş İslam dininin sonralar geniş yayılması nəticəsində bu dinə məxsus məbədlərdə tağ formalarının müqəddəsləşdirilməsi müşahidə olunur. Artıq bu dövrdən İslamın müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimin tərtibatında da tağ formaları tətbiq olunmağa başlayır. Xalçaların üzərində bərqərar olan tağ formaları namazlıq kompozisiyalarını yaratmaqla bərabər, həm də Qiblənin istiqamətini müəyyən edirdi.

Ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayan müsəlmanlar öz ənənəvi xalçaçılıq sənətinin davamı olaraq namazlıq xalçaları istehsal etməyə başlamışlar. Belə ölkələrdən biri olan Azərbaycanda da namazlıq xalçalarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Namazlıq xalçaları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, ənənəvi kompozisiyalara əsasən toxunulurdu. Beləliklə, namazlıq kompozisiyaların struktur qurulusunun başlıca elementi olan və mehrabı yaradan tağ formaları olduğu halda, onların kompozisiyasını təşkil edən əsas elementlər toxunulduğu yerin ənənəvi kompozisiyasına uyğun tərtib olunurdu.

Quba-Şirvan tipinə aid olan namazlıq xalçalarda əsasən sürməyi,

innabı, sumaqı, ağ, mavi, qara rənglərdən istifadə olunmuşdur. Bu tip üzrə “Şəbəkə” və ya “Bəndi-rumi”, “Buta motivli”, “Məscid motivli” (Canamaz tipli) kompozisiyalı namazlıq xalçaları daha çox toxunulmuşdur.

Gəncə-Qazax namazlıq xalçalarında əsasən qırmızı, göy, ağ, yaşıl, qara və s. şux rənglərdən istifadə olunmuşdur və burada göllü kompozisiyalı “Dəmirçilər”, “Faxralı”, “Salahlı”, “Borçalı” və s. namazlıq xalçaları daha çox istehsal olunmuşdur.

Qarabağ tipi üzrə toxunulmuş namazlıq xalçalarına nəzər saldıqda burada “Göllü” və “Tirməsayağı” kompozisiyalı namazlıq xalçalarının geniş yayıldığını müşahidə edirik. Bu tip namazlıq xalçalarının rəng həllinə gəldikdə isə burada daha çox qara, göy, narıncı, qırmızı, sarı rənglərdən geniş istifadə olunduğunu müşahidə edirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç əsas tiptən həm ornament həm də rəng həllinə görə seçilən Təbriz namazlıq xalçaları arasında simvolik məscid interyerini təsvir edən “Məscid motivli” nəbatı və üzərində dini yazılar yerləşdirilmiş “Antropomorf motivli”, “Ağacılı” namazlıq kompozisiyalarının geniş yayıldığını görürük. Bu tip namazlıq xalçalarında müxtəlif rəng və rəng çalarlarından (ağ, qara, qırmızı, yaşıl, sarı, şəkəri, göy, mavi, innabı və s.) istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda Azərbaycan namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə iyirmi qrupa ayrılmışdır. Bu qruplarda əsas xalça tipləri üzrə namazlıq xalçalarının inkişafı izlənmiş və tədqiq edilmişdir. Bu qruplardan on üçünü özündə (“Şəbəkə” kompozisiyalı, “Göllü”, “Tirməsayağı”, “Buta motivli”, “Diaqonal zolaqlı” (palaz tipli), “Çoxmehrablı” kompozisiyalı, “Pirəbədil”, “Çiçi”, “İsrafil”, “Bico”, “Bilici” ənənəvi kompozisiyalı, “Antropomorf motivli”, “Məscid motivli” (Canamaz tipli) məxsusi kompozisiyalı) birləşdirən Quba-Şirvan namazlıq xalçalarını daha da dolğunlaşdıran həndəsi və ya həndəsiləşmiş nəbatı naxış və elementləri təşkil edir. Bu elementlər adətən kiçik və ya çox da böyük olmayan ölçülərdə zərif tərtibatla verilmişlər.

Quba-Şirvan namazlıq xalçalarının kompozisiyaları digər tiplərə nisbətən daha çox stilizə olunmuş heyvan təsvirləri ilə xarakterizə olunurlar.

Gəncə–Qazax tipi üzrə namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə üç qrup əsasında tədqiq olunmuşlar. Bu namazlıq xalçalarında əsasən böyük ölçülü kənarları çıxıntılı olan həndəsi, rəmzi, totem xarakterli elementlər üstünlük təşkil edir. Gəncə–Qazax namazlıq xalçalarında naxışların böyük ölçülərdə olması texniki göstəricinin – sıxlığın az olmasından da irəli gəlir.

Qarabağ namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə dörd qrupda inkişaf etmişlər. Onları bəzəyərək dolğunlaşdıran elementlər öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu qrupları təşkil edən stilizə olunmuş həndəsi, rəmzi, nəbati elementlər həm incə, kiçik, həm də nisbətən böyük ölçülərdə verilmişlər.

Təbriz tipli namazlıq xalçaları ara sahənin kompozisiya həllinə görə dörd qrupda inkişaf etmişlər. Namazlıq xalçalarında stilizə olunmuş nəbati ornamentlər daha çox realistik şəkildə təsvir olunmuşlar. Bu ornamentlərin çox incə tərtibatla verilməsində texniki göstəricinin – yüksək sıxlığın böyük rolu var.

Dissertasiyanın III fəslini Türkiyə, İran, Orta Asiya, Əfqan namazlıq xalçalarının təsnifatı təşkil edir. Bu ölkələrdə toxunulmuş namazlıq xalçaları əsasən on beş qrupa bölünürlər. Azərbaycan namazlıq xalçaları ilə Türkiyə, İran, Orta Asiya, Əfqan namazlıq xalçaları fərqli xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edildikdə onların oxşar xüsusiyyətləri də müəyyən olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, əvvəllər (XVIII əsrə qədər) istehsal olunan namazlıq xalçaları XIX–XX əsrlərdə istehsal olunan namazlıq xalçalarından bədii-estetik sadəliyi, ara sahə ilə haşiyənin qeyri mütənasibliyi ilə fərqlənirlər. Yəni orta əsrlərdə toxunulmuş namazlıq xalçalarda ara sahə ensiz, sadə formada, haşiyə zolağı isə enli və müxtəlif elementlərlə sıx düzülmüş şəkildə təsvir edilirdi. Namazlıq xalçalarını yaradan tağlar sadə formada təsvir olunurdu.

XIX–XX əsrlərdə toxunulmuş namazlıq xalçalarında artıq ara sahə enli və mürəkkəb elementlərlə bəzədilərək təsvir edilirdi. Bu xalçalarda ara sahə ilə haşiyə müəyyən uyğunluq təşkil edir və xalçanın bədii-estetik dəyərini artırır. Son dövr namazlıq xalçalarında ibadət zamanı əl qoyulan yerlərin aksentləşdirilməsi və bədii həlli nəzərə çarpır. Möhür daşı yeri isə müxtəlif mürəkkəb formalı

elementlərlə işarələnir.

Beləliklə, mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş namazlıq xalçalarında ara sahə ilə haşiyədə istifadə olunan rənglər daha da uyğunlaşdırılır və erkən xalçalardan fərqli olaraq bədii vəhdət təşkil edir.

Namazlıqların yaranması, inkişafı və variativliyi problemləri baxımından ən ümumi bədii-tipoloji nəticə kimi aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- namazlıq xalçaları yarandığı dövrdən başlayaraq Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qəlibləşmiş ənənəvi kompozisiyalara əsasən toxunulurdu. Namazlıq kompozisiyaların struktur quruluşunun başlıca elementi burada mehrabı yaradan simvolik və dekorativ tağ formaları olduğu halda, onların dekorativ kompozisiyasını təşkil edən ornamental elementlər toxunulduğu yerin ənənəvi kompozisiyalarına uyğun tərtib olunurdu.

- İnkişaf etmiş Orta əsrlərdə istehsal olunan namazlıq xalçaları XIX–XX əsrlərin namazlıq xalçalarından bədii sadəliyi, ara sahə ilə haşiyənin qeyri mütənasibliyi ilə fərqlənmişlər. Yəni orta əsrlərdə toxunulmuş namazlıq xalçalarında ara sahə ensiz, sadə formada, haşiyə zolağı isə enli və müxtəlif elementlərlə sıx düzülmüş şəkildə təsvir edilirdi. Namazlıq xalçalarını yaradan tağlar sadə formada təsvir olunurdu. XIX–XX əsrlərdə toxunulmuş namazlıq xalçalarında isə ara sahə ilə haşiyənin bədii mütənasibliyi üzvi vəhdət təşkil edir. Ara sahəni bəzəyən ornamental motivlərin dekorativliyi və sıxlığı getdikcə artır və onun rəng həllində nəzərə çarpan dekorativ kontrastlıq haşiyə sisteminin rəng – forma – kontrastına nisbətən aparıcıya çevrilir.

- XIX–XX əsrlərdə toxunulmuş namazlıq xalçalarında artıq ara sahə daha iri və mürəkkəb elementlərlə bəzədilir. Bu xalçalarda ara sahə ilə haşiyə nisbəti mənsub olduğu xalçaçılıq qrupunda kanonlaşmış nisbətlərə yaxınlaşaraq yeni bədii-estetik vəhdət əldə olunur. Namazlıq xalçalarında ibadət zamanı əl qoyulan yerlərin aksetləşdirilməsi, möhür daşı yerinin müxtəlif mürəkkəb formalı elementlərlə işarələnməsi meydana gəlir.

- Azərbaycan namazlıqlarının qonşu müsəlman xalqlarının (Türkiyə, İran, Orta Asiya) namazlıqları ilə müqayisəsi ortaq və fərdi

xüsusiyyətlərin mövcud olmasını sübut edir. Ortaq xüsusiyyətlər əksər halda struktur və kompozisiya səviyyəsində, fərqli cəhətlər isə ornamental motiv sıxlığında, koloritdə və haşiyə sistemi ilə ara sahənin nisbətində özünü büruzə verir.

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək olar ki, zəngin inkişaf yolu keçmiş namazlıq xalçalarının yerli inkişaf ənənələri təkamül yolu keçərək xalçaçılıq sənətinin özünəməxsus sahələrindən birinə çevrilmişlər. Bu xalçalarda tətbiq olunan mehrabi kompozisiyalar yerli ənənəvi xalça kompozisiyalarına adaptasiya olunaraq qəlibləşmişlər.

Əksər hallarda adi xalça kompozisiyasından fərqli olaraq namazlıqlarda şaquli və üfüqi simmetriyadan imtina edilərək bir istiqamətliklik, asimmetriya bərqərar olmuşdur. Bu asimmetriyanın məqsədi Qiblə istiqamətini bədii vasitələrlə daha da aktivləşdirmək olmuşdur.

Azərbaycanın namazlıq xalçaları çoxəsrlik inkişaf yolunu keçmiş böyük xalçaçılıq sənətinin müstəqil bir sahəsinə çevrilərək xalça sənətinin janr və forma müxtəlifliyini yeni bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişlər.

Dissertasiya mövzusuna dair müəllifin dərc etdiyi monoqrafiya və məqalələr:

1. Azərbaycanın namazlıq xalçaları. Bakı: “Şərq–Qərb”, 2008, s.184, ill.34.
2. Seçilən naxış və rənglər. Bakı: “Elm”, 28 yanvar 2000, s.14.
3. Muzeyin xalça kolleksiyasında / “Zəngəzur”, Bakı, 4 aprel 2000, s.6
4. “Azərbaycan xovsuz xalçaları” / “Elm”, Bakı, 14 mart 2001, s. 13.
5. “Namazlıq xalçaları”. “Bilgi” Təhsil, Mədəniyyət, İncəsənət, № 3, Bakı, “Təhsil” 2002. səh.106-109.
6. Azərbaycan tikmələri // Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin əsərləri. XII cild. Bakı, 2003. s.125-128.
7. Mehrabın mənşəyi və təşəkkülü // “Elmi axtarışlar”, XIV toplu, AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: “Səda”, 2005, s. 150-154.
8. Qazağın nadir namazlıq xalçası // “Elmi axtarışlar”, XIX toplu, AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: “Səda”, 2006, s. 180-181.

9. Namazlıq xalçanı yaradan elementlər / “Elm”, Bakı, 24 may 2006, s. 13.

10. Namazlıq xalçalarındakı “Həyat ağacı” motivləri // “İncəsənət və mədəniyyət problemləri”. №2-3, (20-21). AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Bakı: “Səda”, 2007, s. 55-59.

11. Moskva Şərq Xalqları İncəsənəti Dövlət Muzeyi kolleksiyasının namazlıq xalçaları // “Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri”. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi. №1(3), 2010, s.97-102.

12. Azərbaycan Xalça Muzeyinin fondunda nadir namazlıq xalçaları // “Təsviri və Dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri” Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi. №2-3 (4-5), 2010, s. 30-37.

13. Son orta əsrlərdə şəhər sənətkarlığının inkişafı. “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə –albomu”. 2011, s. 56-59.

14. Muzey xalçalarının mühafizə problemləri // “Təsviri və Dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri” Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi. 2011. №1 (7), s. 99-104.

15. Dekorativ-tətbiqi sənətdə rəmzi təsvirlər və onların semantik xüsusiyyətləri // “Mədəni həyat” №8*2012, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, s. 69-72.

16. Azərbaycan xalçalarında qədim svastika motivi // IV Uluslararası türk el dokumaları (tekstil) və gelenekli sanatlar kongresi/sanat etkinlikləri. 02–05.10. 2012 – Bakü, s. 107-113.

17. Происхождение и развитие алтарной композиции в молитвенных коврах” // Гілея, Науковий вісник. 2013/ Випуск 71(№4), с. 374-378.

Художественные особенности молитвенных ковров Азербайджана

В диссертации исследуются вопросы возникновения, развития и типологии молитвенных ковров Азербайджана. Анализ композиций и художественных элементов ковров, распространенных в основных ковродельческих центрах страны позволил выявить генезис, типологические и композиционные черты, присущие молитвенным коврам того или иного региона страны.

Во введении автором обоснована актуальность, степень исследованности, научная новизна, методы и практическая ценность исследования.

I Глава диссертации называется «Происхождение, строение и композиционные особенности молитвенных ковров». В главе, состоящей из четырех разделов, рассмотрена история возникновения молитвенных ковров и характер культурной среды, в которой они возникли, схематическое строение и композиция молитвенных ковров, а также их технологические особенности.

II Глава диссертации называется «Особенности развития молитвенных ковров в ковродельческих школах Азербайджана». Особенности ковров-намазлыков здесь рассмотрены в рамках художественных традиций Куба-Ширванской, Гянджа-Казахской, Карабахской и Тебризской ковровой школы.

III Глава диссертации называется «Взаимовлияние молитвенных ковров Передней, Средней Азии и Азербайджана». В трех разделах данной главы исследуются вопросы взаимовлияния турецких, иранских, среднеазиатских, афганских и азербайджанских молитвенных ковров.

В **Заключении** подводятся итоги исследования, среди которых наиболее важным является констатация структурной общности ковров-намазлыков и многовариантности их композиционного решения в зависимости от традиций той или иной ковродельческой школы.

Artistic features in Prayer Rugs of Azerbaijan

In the dissertation questions of origin, development and typology of prayer rugs of Azerbaijan are studied. The analysis of compositions and graphic elements of the carpets widespread in main carpet weaving centres of the country has revealed the genesis, typological and design characteristics in prayer rugs of various areas of the country.

In the introduction the author has grounded the urgency, study degree, scientific novelty, methods and practical value of the research.

Chapter I is called «The Origin, structure and design features of prayer rugs». In the chapter consisting of four sections the following questions are considered: the history of origin of prayer rugs and the character of cultural environment in which they arose; the design layout of prayer rugs; designs of prayer rugs; technique characteristics of prayer rugs.

Chapter II is called «Features of the development of prayer rugs in the carpet weaving schools of Azerbaijan». Features of namazlik rugs are considered within the art traditions Guba–Shirvan, Ganja–Gazakh, Garabakh and Tabriz carpet weaving school.

Chapter is called «Mutual influence of prayer rugs of the near and Central Asia and Azerbaijan». In three sections of the chapter, the mutual influence of Turkish, Iranian, Central Asian, Afghani and Azerbaijani prayer rugs are studied.

The Conclusion submits the output of the studies the most important of which is the statement of layout unity of prayer carpets–namazlik and the multi–variation approach of their design arrangement depending on traditions of various carpet weaving schools.

На правах рукописи

ДУРДАНА МУРВАТ кызы ГАДИРОВА

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
МОЛИТВЕННЫХ КОВРОВ АЗЕРБАЙДЖАНА**

по специальности 6218.01 – Декоративно–прикладное
искусство

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии

БАКУ - 2013